

Van het Corpus Iuris Civilis naar de Basilika

*Een onderzoek naar de verschillen in de wijze van keizerlijke machtslegitimatie tussen
het zesde- en negende-eeuwse Byzantijnse Rijk*

Stan Salvino - S1030375 - Bachelorwerkstuk Geschiedenis – Woordental: 8711

Begeleiding: Prof. Mr. Rick Verhagen & Mr. Maarten Klink

Het *Corpus Iuris Civilis* (CIC), de zesde-eeuwse verzameling van het burgerlijke recht van de keizer van het Byzantijnse Rijk Justinianus (r. 527-565), is de belangrijkste compilatie van het Romeinse recht en is het fundament geweest voor het continentale Europese recht. Dit *corpus* was het eindresultaat van een vijfjarig compilatieproces en bestond uit de *Digesten* (een selectie van juristenrecht), de *Codex* (keizerlijke wetten), de *Instituten* (een leerboek) en de *Novellen* (na het compilatieproces uitgebrachte nieuwe wetgeving). Onderzoek naar het CIC spitst zich met name toe naar de latere receptie van dit werk in Middeleeuws West-Europa, terwijl de verdere ontwikkeling hiervan in het Rijk waar het ook werkelijk het geldende recht was veelal links blijft liggen. Een treffend voorbeeld van deze desinteresse is de volgende anekdote uit een oratie van J.H.A. Lokin, voormalig hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen:

Wat is de Basilika?

‘De *Basilika* is een Parijse vesting, bestormd door het revolutionaire volk op 14 juli 1789. Zo luidde één der antwoorden van de rechtenstudenten aan wie wij de vraag op het tentamen hadden gesteld. Natuurlijk vroegen wij in het herhalingstentamen: ‘Wat is de Bastille’, maar niemand antwoordde: ‘De Bastille is de wettenverzameling van Leo de Wijze van het jaar 900.’¹

De *Basilika* is de belangrijke wettenverzameling van de Byzantijnse Keizer Leo VI de Wijze (r. 886-912), als culminatie van een reeks wetgevingsinitiatieven uit de achtste en negende eeuw. In een set van een zestigtal boekwerken werd een groot deel van het CIC geherintroduceerd en gezuiverd van fouten, maar ook verrijkt met voor die periode noodzakelijk geachte toevoegingen. Het bracht de componenten van het CIC (*Digesten*, *Codex*, *Instituten* en *Novellen*) bijeen in één geheel en dat ook nog eens vertaald naar het Grieks, de nieuwe officiële taal van het Byzantijnse Rijk. Het succes van dit werk was ongekend, met onder meer een kleine Renaissance van de rechtsbestudering het Rijk en vele *scholia* (commentaren van Byzantijnse rechtsgeleerden) ten gevolg. Daarnaast had het ook een langdurige impact op de rechtsontwikkeling van Orthodox-Christelijk Europa. Zo bleef het door de Ottomanen bezette Griekenland delen van de *Basilika* als recht hanteren en zou

---

¹ Jan Lokin, ‘Basilica Cum Scholiis’, *Ars Aequi* 37:9 (1988), 1.

ook de latere onafhankelijke Griekse staat hier stevig op voortbouwen. Ook de Bulgaarse, Servische en Russische rechtspraak is zwaar door deze wettenverzameling beïnvloed.

De bestudering van het Byzantijnse Rijk door geschiedschrijvers kent een gecompliceerd verleden. Het Rijk werd immers in de vroegmoderne tijd veelal getypeerd als een zwak aftreksel van het Romeinse, gezien het verkleinde territorium, het Oosters Schisma van 1054 en de dominantie van de Griekse taal en cultuur. Een typische proponent van deze denkwijze is de Engelse historicus Edward Gibbon (1737-1794), die het invloedrijke *'The History of the Decline and Fall of the Roman Empire'* schreef. De Ier William Lecky (1838-1903) haalde eveneens genadeloos hard uit: zo noemde hij Byzantium zelfs 'de meest verachtelijke beschaving van de wereldgeschiedenis'.² De kritische opstelling van onder meer deze historici had het gevolg dat de interesse om het Byzantijnse Rijk te bestuderen relatief beperkt bleef in de 19^e en vroege 20^e eeuw.³

Het begin van de ommekeer hiervan (en de grondlegger van wat wel de huidige Byzantijnse historische discipline wordt genoemd) wordt veelal toegedicht aan Karl Krumbacher (1856-1909), die in 1892 het 'Byzantinische Zeitschrift' begon. Dit was het eerste wetenschappelijke academische tijdschrift over dit onderwerp en in latere jaren zou hij ook het Byzantijnse instituut van de universiteit van München optuigen.⁴ Het eerste internationale Byzantijnse congres van 1924, dat nog altijd periodiek georganiseerd wordt, betekende een volgende significante stap voor het onderzoeksveld. Ieder congres leverde immers een nieuwe stroom van publicaties en uitwisseling van denkwijzen op.⁵ Samen met de herontdekking van Byzantijnse manuscripten, toenemende interesse in archeologische opgravingen en artefacten, de Griekse diaspora en de uitbreiding van universitair onderwijs naar een breder deel van de bevolking maakte het uiteindelijk mogelijk dat de Byzantijnse studies een significant onderzoeksveld gingen vormen.⁶

Enkele interessante invalshoeken over het Byzantijnse recht zijn te vinden in bijvoorbeeld Zachary Chitwood zijn boek uit 2017, over onder meer waarom er in negende-eeuws Byzantium zulk een grootschalige herziening van het CIC werd doorgevoerd. Dankzij

---

² William Lecky, *History of European Morals from Augustus to Charlemagne* vol. 2 (1869) 13–14.

³ Elizabeth Jeffreys, John F. Haldon en Robin Cormack, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford 2008), 2-5.

⁴ Elizabeth Jeffreys, John F. Haldon en Robin Cormack, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford 2008), 3.

⁵ Elizabeth Jeffreys, John F. Haldon en Robin Cormack, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford 2008), 3.

⁶ Elizabeth Jeffreys, John F. Haldon en Robin Cormack, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford 2008), 3-4.

zijn onderzoek naar het voorwoord van de *Basilika* verklaart hij dit door de drang van de keizers destijds om hun legitimiteit te versterken, waarbij teruggrijpen naar de ‘Romeinsheid’ door het CIC nieuw leven in te blazen als noodzakelijk werd gezien.⁷ Tom van Bochove en Jan Lokin verklaren het ontstaan van de *Basilika* op een geheel andere manier, door te wijzen op de noodzaak van een purificatie en het herstellen van de integriteit van het rechtssysteem.⁸ Bernard H. Stolte heeft de laatste jaren ook vele bijdragen geleverd, bijvoorbeeld zijn artikel waarin hij de waarde van het Byzantijnse recht aantoont voor onderzoek naar het CIC.⁹ Recentelijk heeft Hylkje de Jong een instructie gepubliceerd over hoe rechtshistorici gebruik kunnen maken van de *Basilika* voor nader onderzoek en heeft zij een analyse gemaakt van enkele fragmenten uit de *Digesten*, waarbij zij verschillende interpretaties door contemporaine rechtsgeleerden bespreekt.¹⁰

Met haar onderzoek is echter nog niet het laatste woord gezegd over vergelijkingen tussen het CIC en de *Basilika*, waarop zal worden ingesprongen door dit onderzoek. De onderzoeksvraag luidt hierbij als volgt: In hoeverre verschilde de wijze van het legitimeren van de keizerlijke macht in het *Corpus Iuris Civilis* ten opzichte van de *Basilika*? Deze vraag valt in een aantal componenten uiteen. Allereerst zal het noodzakelijk zijn om een uitgebreide beschrijving van het CIC te geven en hoe dit werk in de Byzantijnse praktijk werd ontvangen. Daarna zal de Byzantijnse rechtsontwikkeling na het CIC en tot en met de *Basilika* aan bod komen, waarbij een uiteenzetting van wat de *Basilika* nu precies was het hoofdonderdeel zal zijn. Tot slot zal dan een specifieke tekst van het CIC (D.1.4.1) vergeleken worden met het equivalent in de *Basilika* (B.2.6.2.), waardoor de conclusie van het onderzoek geïllustreerd kan worden.

De relevantie hiervan is meerledig. Ten eerste is het interessant om te zien hoe oorspronkelijk klassiek Romeins recht in de loop der eeuwen een andere uitleg krijgt in een almaar meer Christelijk en Grieks Rijk.. Daarnaast is zulk onderzoek slechts beperkt uitgekomen in de Nederlandse taal, aangezien voornamelijk het Engels, Duits, Italiaans en Grieks hier leidend zijn.

---

⁷ Zachary Chitwood, *Byzantine Legal Culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 17.

⁸ Jan Lokin en Thomas van Bochove, ‘Compilazione – educazione – purificazione: Dalla legislazione di Giustiniano ai Basilica cum scholiis’ in: J. H. A. Lokin, & B. H. Stolte (Eds.), *Introduzione al diritto bizantino: Da Giustiniano ai Basilici* (Pavia 2011), 99-146.

⁹ Bernard H. Stolte, ‘The Value of the Byzantine Tradition for Textual Criticism of the Corpus Iuris Civilis. ‘Graeca leguntur’, in: *Introduzione al diritto bizantino: Da Giustiniano ai Basilici* (Pavia 2011), 667-680.

¹⁰ H. de Jong, ‘Using the Basilica’, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (133) 2016, afl. 1, 286-321.

Het bronnenkader zal primair bestaan uit secundaire literatuur van de afgelopen circa dertig jaar. Voor de eerste deelvraag zal met name geleund worden op meer algemene rechtshistorische werken en handboeken over het Corpus Iuris Civilis, terwijl voor de latere Byzantijnse ontwikkeling meer gebruik gemaakt zal worden van specialistische literatuur die soms ook nog eens niet in het Engels of Nederlands beschikbaar is (enkele Duitse en Italiaanse publicaties). Hierbij bestaat uiteraard het risico van te gebrekkige taalkennis, waardoor hier extra zorgvuldig met de bestudering om zal worden gegaan. Voor de vergelijking tussen de teksten van het CIC en de Basilika kan voor het Corpus gebruik worden gemaakt van enerzijds de recente Nederlandse vertaling of een van de vele Engelse en Duitstalige vertalingen. Dit ligt echter gecompliceerder voor de Basilika. Hiervan zijn geen volledige vertalingen beschikbaar in het Engels (laat staan het Nederlands) en gezien mijn gebrekkige kennis van het Grieks had dit een groot probleem kunnen worden. Gelukkig zijn bepaalde onderdelen van de Digesten voor deze scriptie vertaald geworden.

De scriptie zal als volgt ingedeeld zijn. De eerste paragraaf gaat uitgebreid in op het *Corpus Iuris Civilis*. Eerst zal gekeken worden naar de context van die tijd tijdens de heropleving van het Oost-Romeinse Rijk onder Justinianus. Daarna komt het doel van deze codificatie aan bod en ook de structuur van het werk. Afgesloten zal worden met een beschouwing van de praktische toepassing van het werk in het Byzantijnse Rijk en specifiek in Italië. In de tweede paragraaf gaat de focus over op de *Basilika*. Daarvoor zal echter eerst de opmaat hiernaartoe moeten worden geschetst, met de vele eeuwen van andere initiatieven en de veranderende geopolitieke context van Byzantium. Daarna zal de *Basilika* tot in detail behandeld worden. Tot slot komt een vergelijking aan bod over een specifieke tekst uit het CIC en de herziene versie hiervan uit de *Basilika*.

Hoofdstuk 1: Het Corpus Iuris Civilis

I: Historische context en doel Justinianus

Het *Corpus Iuris Civilis* stamt uit de zesde eeuw, een tijdsperiode waarin het Oost-Romeinse Rijk relatief intact overbleef na de val van het West-Romeinse Rijk.¹¹ In 527, ongeveer een halve eeuw na de val van Rome, kwam keizer Justinianus (r. 527-565) aan de macht. Een ambitieuze en bedrijvige keizer, die met zijn hervormingsagenda het Rijk weer in haar oude glorie wenste te herstellen.¹² Hij streefde hierbij naar een eenheidsideaal op een drietal terreinen: territorium (de herovering van de gebieden van het West-Romeinse Rijk), religie (het christendom had zich in een aantal denominaties opgesplitst) en het recht.¹³

Het Romeinse recht was tegen de tijd dat Justinianus de keizerlijke troon besteeg een chaotisch geheel geworden. Er waren namelijk talloze werken van juristenrecht en keizerlijke verordeningen in omloop, die vaak ook nog eens tegenstrijdig in verhouding tot elkaar waren. De grote eerdere poging tot codificatie, de in het jaar 438 gepubliceerde Codex Theodosianus, wist hier ook geen verandering in te brengen omdat enkel keizerlijke verordeningen waren gebundeld.¹⁴ Justinianus had dan ook als doel om tot een hervorming van het Romeinse recht te komen, in de vorm van een grootschalige codificatie die zowel het keizerlijke als het juristenrecht omvatte.¹⁵ Hij had hierbij een tweetal kerndoelen. Allereerst moest er een begrijpelijke, gezaghebbende en bindende tekst tot stand komen, die alle voormalige juridische literatuur en wetten zou vervangen. Ten tweede moest de kwaliteit van het juridisch onderwijs worden verbeterd. Dit zou bereikt kunnen worden door een onderwijssysteem en een instructiemethode op te tuigen die het recht duidelijk, volledig en systematisch weet uit te leggen.¹⁶

II: Totstandkoming

Dit was geen makkelijke opdracht en diende dan ook capabel geleid te worden. Justinianus kwam hiervoor uit bij Tribonianus, een van de meest vooraanstaande juridische experts van dit tijdperk, die tevens *quaestor* was. De herziening van het Romeinse recht pakte hij aan samen met andere compilatoren en werd voltooid in een viertal stappen: het uitbrengen van de

---

¹¹ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 2. Het 'Corpus Iuris Civilis' was een Middeleeuwse aanduiding.

¹² Peter Stein, *Roman Law in European History* (Cambridge 1999), 29-32.

¹³ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 77.

¹⁴ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 195-199.

¹⁵ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003) 2-3.

¹⁶ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 199.

eerste *Codex*, de *Digesten*, de *Instituten* en de tweede *Codex*, die nu achtereenvolgens kort zullen worden uitgediept. De eerste *Codex* omvatte een consolidatie van alle geldende keizerlijke constituties, die nu ook wel bekend is komen te staan als de *Codex Vetus* (oude *Codex*). Met een commissie van een tiental leden werd met dit werk aangevangen in 527 en kreeg het uiteindelijk op 16 april 529 gelding.¹⁷ Hierna begon het grootste project: de *Digesten*. Dit omvatte het systematiseren en condenseren van de werken van de belangrijkste juristen van het Romeinse Rijk. Dit was een uitdaging van een geheel andere orde, aangezien het hier niet alleen ging om een gigantische collectie aan werken, maar die ook nog eens vaak onderling tegenstrijdig waren. Dit project werd gelanceerd in 530 door een commissie met een zestiental leden en verliep voortvarend: al in 533 was het werk compleet. De *Digesten* kregen gelding op 30 december 533 en waren vanaf dat moment de enige geldige rechtsbronnen.¹⁸ De derde stap omvatte de publicatie van de *Instituten*, een leerboek waarmee studenten zouden leren om te gaan met de codificatie. Dit werk werd eveneens in 533 afgerond en gepubliceerd op 30 december 533.¹⁹ De vierde stap was een heruitgave van de originele *Codex Vetus*. Er waren immers in de tussentijd vele nieuwe wetten gepubliceerd door de keizer en het was tevens nuttig om overbodige, tegenstrijdige en herhalende teksten weg te halen. Er werd in het jaar 534 gewerkt aan deze tweede *Codex* en publicatie volgde uiteindelijk op 29 december 534.²⁰

III: De componenten van het CIC

Nu zal de inhoud en de structuur van deze onderdelen uitgediept worden, te beginnen met de *Digesten*. Dit was een verzameling van het Romeinse recht uit de geschriften van de klassieke auteurs en was het belangrijkste werk uit Justinianus zijn codificatie. Deze geschriften omvatten een totaal van circa 2000 boeken van 39 auteurs, waarvan met name de grote auteurs uit het late Principaat waren geselecteerd, zoals Ulpianus, Paulus, Papinianus, Gaius, Julianus en Modestinus.²¹ Dit geheel van 2000 boeken werd vervat in een set van 50, die weer verder onderverdeeld werden in titels, fragmenten en secties. Ieder boek behandelde een specifiek onderwerp, maar het bleek niet mogelijk om deze onderwerpen steeds tot één boek

---

¹⁷ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 199-200.

¹⁸ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 79-80.

¹⁹ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 82-84.

²⁰ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 208-209.

²¹ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 80. Ongeveer 80% van de werken is van deze vijf auteurs afkomstig.

beperkt te houden. Er werd daarom een zekere indeling gemaakt per set van boeken met een overlappend onderwerp, wat vooral educatieve doeleinden leek te hebben gehad.²²

De eerste van deze sets was de *Prota* (boeken 1-4), waar de algemene regels over de rechtsbedeling werden uitgewerkt.²³ Het tweede deel, getiteld *De iudiciis* (boeken 5-11) legde de focus op gerechtelijke procedures en acties. Het derde deel *De rebus* (boeken 12-19) was gefocust op het contractenrecht. *Umbilicus Pandectarum* (boeken 20-27). Het vierde deel was gericht op regelingen over het huwelijk, voogdij en hypotheek. Het vijfde deel, *De testamentis* (boeken 28-36), bevat regels aangaande nalatenschappen en testamentaire fondsen. Het zesde deel, titelloos (boeken 37-44), ging onder meer in op regels over eigendom, bezit en pandrecht. Het zevende en laatste deel (boeken 45-50) omvatte vele verschillende onderwerpen, waaronder strafrecht, publieke werken en bepaalde juridische begrippen.²⁴

Zoals eerder benoemd bestonden deze boeken uit titels en fragmenten, waarbij deze fragmenten ook steeds onderverdeeld werden in secties. Tevens begint ieder van deze fragmenten met de naam van de jurist van wie dit fragment oorspronkelijk afkomt en uit welk van zijn werken. Zo bestaat er voor de inzichtelijkheid sinds de Middeleeuwen een systeem waarbij iedere tekst een viertal cijfers krijgt toebedeeld (over het algemeen), een cijfer voor het boek, de titel, het fragment en de sectie.²⁵

Het bleek in de praktijk echter onmogelijk om het klassieke recht in ere te bewaren en tegelijkertijd een codificatie te maken die aan de wensen van het huidige tijdperk voldeed. Er waren immers talloze problemen met de rechtsbronnen waar Tribonianus zijn commissie mee aan het werk ging. Talloze tegenstrijdigheden waren hierin aanwezig, aangezien de klassieke auteurs niet vanzelfsprekend elkaars opvattingen deelden. Tevens waren er vele teksten die irrelevant waren geworden in het 6^e-eeuwse Oost-Romeinse Rijk, terwijl andere opvattingen juist strijdig waren met de toen dominante christelijke ethiek. Er waren dus aanpassingen nodig van de oorspronkelijke teksten om alles een waar geheel te maken. Deze aanpassingen zijn tegenwoordig bekend als ‘interpolaties’, wat doelt op alle toevoegingen aan, weglatingen uit en vervangen passages van de originele werken. Het eindresultaat was daardoor een

---

²² George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 202.

²³ Onder meer het aanwijzen van overheidsfunctionarissen en de bepaling van jurisdictie.

²⁴ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 202.

²⁵ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 202. Een voorbeeld is D.1.4.1.1., dus boek 1, titel 4, fragment 1 en sectie 1.

vertroebelde weergave van de werkelijke intentie van deze oorspronkelijke auteurs en stond soms zelfs haaks op deze intentie.²⁶

De *Codex* (ter verduidelijking: de tweede *Codex*), was een samenvoeging van de nieuw uitgevaardigde constituties die tegelijkertijd tegenstrijdigheden en herhalingen van de originele *Codex* verhielp. Deze *Codex* omvatte een twaalftal boeken, waarvan de relevante constituties op chronologische volgorde werden gepresenteerd met steeds de naam van de keizer die deze constitutie had uitgevaardigd. In totaal ging het hierbij om ongeveer 1200 constituties, die 4500 regels bevatten (waarvan er circa 400 van Justinianus afkomstig waren). Het eerste boek omvatte regels over jurisdictie en kerkelijke aangelegenheden, het tweede tot en met het achtste boek privaatrechtelijke regels, het negende boek strafrecht en boeken tien tot en met twaalf kwesties van het bestuur.²⁷

De *Instituten* waren grotendeels geïnspireerd op een eerder leerboek van Gaius (c. 110-180), waarvan tot wel twee derde van de inhoud van de *Instituten* tot te herleiden is. Tevens zijn eerdere leerboeken van Ulpianus en Paulus van belang geweest. Men hield dan ook de indeling van Gaius zijn werk aan: het recht van personen, eigendom en acties. Dit werd dan weer opgesplitst over een viertal boeken en onderverdeeld in titels en paragrafen. Er werd hierbij nadrukkelijk gekozen om geen opdeling in uittreksels te gebruiken zoals bij de *Digesten*, maar echt een narratieve stijl van uitleggen.²⁸ De stijl van dit narratief kan het best als dogmatisch en didactisch worden omschreven.²⁹

De *Novellen* worden sedert de Middeleeuwen ook als deel van het *Corpus Iuris* gezien. Dit waren een serie van nieuwe wetten die werden gepubliceerd na de tweede *Codex* en tot aan de dood van Justinianus in 565. Justinianus had ook lang de intentie om deze nieuwe wetten te laten bundelen en officieel te publiceren, maar dit heeft uiteindelijk nooit plaatsgevonden. De bundels die wel werden uitgebracht zijn afkomstig van personen uit de

---

²⁶ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 200-205. Een goed voorbeeld is het wegwerken van het onderscheid tussen de *res Mancipi* (gronden in Italië, slaven, tembare dieren en landelijke erfdiensbaarheden) en *res nec Mancipi* (alle zaken die geen *res Mancipi* waren), een onderscheid dat hoogstwaarschijnlijk al bestond voor de Twaalf Tafelwetgeving (450 v. Chr.). Dit onderscheid was van belang omdat de *res Mancipi* enkel door *Mancipatio* (een vormelijke leveringshandeling die streng gecontroleerd werd) overgedragen konden worden, terwijl *res nec Mancipi* vormvrije bezitsverschaffing kende. De onderscheiding raakte in de naklassieke periode in onbruik, waarna in 531 onder Justinianus een officieel eind kwam aan het onderscheid (de praktijk werd getypeerd als 'volstrekt verouderd'). Door middel van interpolaties zijn referenties aan deze praktijk verwijderd uit de teksten van de *Digesten*. E.a. is te vinden in: Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 148-149.

²⁷ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 207-208.

²⁸ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 206.

²⁹ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 82-84.

rechtspraktijk, waarvan er een aantal zijn verschenen nog voor de dood van Justinianus.³⁰ Deze *Novellen* waren noodzakelijk omdat er nog genoeg onvoorziene politieke en sociale omstandigheden waren die dit tijdperk teisterden. De *Novellen* hebben dan ook de naam te danken aan het feit dat ze zijn gepubliceerd na de *Codex*, deze *Novellae Constitutiones* betekent letterlijk nieuwe wetten. Dit waren er in totaal 150, waarvan de meeste werden gepubliceerd nog voor het overlijden van Tribonianus (546). De meest geregelde onderwerpen waren kwesties aangaande het bestuur, de geestelijkheid en het privaatrecht.

IV: Gelding van het CIC in het Byzantijnse Rijk

Wist het *Corpus Iuris Civilis* dan de ambitieuze doelstellingen van Justinianus waar te maken in de praktijk? Wat allereerst opvalt is dat de compilatie (op de *Novellen* na) geheel in het Latijn is geschreven, terwijl een groot deel van het Rijk Grieks sprak. Latijn werd in de tijd van Justinianus voornamelijk gebruikt door hoge ambtelijke lieden en vanzelfsprekend in het tijdens zijn heerschappij heroverde Italië. Het is dan ook zeer de vraag of het CIC voor de gemiddelde jurist te lezen en bovenal begrijpen was.³¹ De bundeling van een zestal eeuwen aan Romeinse rechtsbronnen bleek tevens te complex om advocaten en rechters snel uitkomst te bieden bij in de dagelijkse praktijk voorkomende rechtsvragen. De systematiek van de codificatie was immers gebrekkig, gezien de casuïstische en onoverzichtelijke aard. Ook vertoonden de teksten logischerwijs sterke gelijkenissen met de praktijk uit de tijd van de klassieke juristen, wat een praktijk was die voor veel mensen uit het zesde-eeuwse Byzantium onbekend overkwam. Ondanks pogingen van Tribonianus zijn commissie schoot het eigentijds maken van de werken tekort, waardoor deze werken voor provinciale juristen vaak onbegrijpelijk waren.³² Ook is het zeer de vraag in hoeverre het CIC doordrong tot iedere hoek van het Rijk. Er werden weliswaar kopieën ter beschikking gesteld aan alle centra van het Rijk, maar of men van daaruit de stevige investering verrichte in verdere kopieerarbeid valt te betwijfelen. Daarnaast was in deze uithoeken van het Rijk ook een sterke invloed aanwezig van het lokale gewoonterecht.³³

Er zijn echter ook positieve gevolgen geweest. De invoering van het *Corpus Iuris Civilis* had de hoogtijdagen van de Byzantijnse rechtswetenschap ten gevolg. Met name de rechtsacademies van Constantinopel en Beiroet waren hierbij toonaangevend en kregen een

---

³⁰ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 86-88.

³¹ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 90.

³² Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 89-90.

³³ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 90.

extra stimulans dankzij de introductie van het CIC.³⁴ Ondanks Justinianus zijn uitdrukkelijke verbod op commentaren op zijn wetgeving werden er hier manuscripten geproduceerd die commentaren en interpretaties van het CIC bevatten.³⁵ Tevens vormde het de basis voor de verdere evolutie van het Byzantijnse recht tot aan de uiteindelijke val van het Rijk in 1453, die in het volgende hoofdstuk verder uitgediept zal worden.

V: Gelding van het CIC in Byzantijns Italië

Gezien het feit dat Italië het enige West-Europese gebied was waar het *Corpus Iuris Civilis* ook werkelijk geldend recht is geweest en de invoering van het CIC daar uiteindelijk cruciaal bleek voor de verdere receptie ervan in het westen, zal de gelding van het CIC hier kort geschetst worden.³⁶ Het is allereerst belangrijk om het Byzantijnse bestuur van Italië in haar historische context te plaatsen. In de vierde en vijfde eeuw zag Italië, dus nog ten tijde van het West-Romeinse bestuur, al een flinke achteruitgang van de rechtswetenschap en rechtssystematiek. Een proces dat ook wel bekend staat als de vulgarisatie van het klassieke recht.³⁷ Begrip van het klassieke recht was dusdanig geërodeerd dat zelfs hoger opgeleiden in de grote centra van het Rijk het spoor bijster waren.³⁸ Na de val van het West-Romeinse Rijk in 476 kwam het Italiaanse schiereiland uiteindelijk in Oostgotische handen, maar dit had slechts een niet-significante invloed door de Romeinse wijze van bestuur die Theoderik de Grote nastreef.³⁹ In 535 begon Justinianus een lange herovering van Italië, de Gotische oorlogen, waarna in 553 het volledige Italiaanse schiereiland in Byzantijnse handen was.⁴⁰ Deze herovering zou echter van korte duur blijken. Slechts een viertal jaren na de dood van Justinianus in 565 namen Lombardische veroveraars geleidelijk aan een groot deel van Italië over, waardoor Byzantijns bestuur gelimiteerd werd tot regio's rond Ravenna, Rome, delen van het zuiden en de eilanden.⁴¹

---

³⁴ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 217.

³⁵ Vanuit zijn codificatiegedachte vreesde hij dat commentaren de rechtskracht van het CIC zouden ondermijnen. Enkel samenvattingen van de inhoud (*indices*) en letterlijke vertalingen (*kata podas*) werden toegestaan.

³⁶ Charles Radding, *The Corpus iuris civilis in the Middle Ages: manuscripts and transmission from the sixth century to the juristic revival* (Boston 2007), 36.

³⁷ Charles Radding, *The Corpus iuris civilis in the Middle Ages: manuscripts and transmission from the sixth century to the juristic revival* (Boston 2007), 38.

³⁸ Ernst Levy, *West Roman Vulgar Law* (Cambridge 1951), 26-27.

³⁹ Chris Wickham, *Medieval Europe* (Yale 2016), 174.

⁴⁰ Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford 1997), 210-211.

⁴¹ Charles Radding, *The Corpus iuris civilis in the Middle Ages: manuscripts and transmission from the sixth century to the juristic revival* (Boston 2007), 39.

Het CIC werd formeel van toepassing verklaard in Italië dankzij een gelegenheidsverordening (*sanctio pragmatica pro petitione Vigili*) in het jaar 554, al benoemde deze verordening dat er al wetsboeken circuleerden vanaf ongeveer 540.⁴² Dit was een verordening waarin de overgang naar het nieuwe Byzantijnse bestuur geregeld werd en als onderdeel daarvan regelde het elfde hoofdstuk zaken betreffende het recht. De gelding van de *Digesten*, *Instituten* en *Codex* kreeg bevestiging hierin en de tot dan toe uitgebrachte Novellen werden in Italië geïntroduceerd.⁴³ Het lijkt er hierbij op dat met name de *Codex*, *Instituten* en de *Novellen* in de Italiaanse praktijk van belang zijn geweest, maar de *Digesten* al snel in vergetelheid raakten.⁴⁴ De geringe Italiaanse bekendheid met het meer klassieke Romeinse recht van het CIC en de Lombardische invasies vanaf 569 lijken funest te zijn geweest voor een vruchtbare verdere ontwikkeling van het Justiniaanse recht in Italië.⁴⁵ Vooral de veroveringen van de Lombarden lijken hierbij beslissend te zijn geweest, gezien ze het Byzantijnse bestuur beëindigden in een groot deel van Italië en de overgebleven Byzantijnse gebieden dwongen om hun gelimiteerde middelen te steken in hun defensie in plaats van culturele ontwikkeling. De laatste tekenen van leven van het CIC in Italië treffen we dan ook al aan in de vroege 7^e eeuw, wanneer paus Gregorius in 603 uit de *Novellen*, *Codex* en *Digesten* citeerde en enkele glossen gepubliceerd werden rond deze tijd.⁴⁶ Ondanks de relatief korte gelding en impact die het CIC had op Italië werd hier wel een van de kiemen geplant voor de latere receptie in West-Europa. Het is immers zo dat uit Italië het merendeel van de uit de zesde eeuw resterende boeken en fragmenten, met name de *Digesten*, stammen.⁴⁷

---

⁴² Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 89.

Charles Radding, *The Corpus iuris civilis in the Middle Ages: manuscripts and transmission from the sixth century to the juristic revival* (Boston 2007), 36.

⁴³ Jop Spruit, *Cunabula iuris* (Deventer 2003), 89.

⁴⁴ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 241.

⁴⁵ Charles Radding, *The Corpus iuris civilis in the Middle Ages: manuscripts and transmission from the sixth century to the juristic revival* (Boston 2007), 38-39. Al kenden de Lombarden wel op Romeins recht gebaseerde werken.

⁴⁶ Charles Radding, *The Corpus iuris civilis in the Middle Ages: manuscripts and transmission from the sixth century to the juristic revival* (Boston 2007), 40-46.

⁴⁷ Charles Radding, *The Corpus iuris civilis in the Middle Ages: manuscripts and transmission from the sixth century to the juristic revival* (Boston 2007), 36.

Hoofdstuk 2: Rechtsontwikkelingen in het Byzantijnse Rijk

I: Het post-Justiniaanse Byzantijnse Rijk

Om de herzieningen van het Corpus Iuris Civilis in het post-Justiniaanse Byzantium te begrijpen loont het om eerst de veranderde geopolitieke context te schetsen. Na de dood van Justinianus zou het Byzantijnse Rijk al snel in de problemen geraken op talrijke fronten. Er heerste economische achteruitgang, interne verdeeldheid (onder meer op religieus vlak) en er volgden talloze invasies van rijksprovinciën. Zoals al eerder besproken vielen de Italiaanse heroveringen al na een aantal jaren uiteen door invallen van de Lombarden, maar ook de aloude Perzische rivaal (het Sassanidische Rijk) stak de kop weer op. In de vroege zevende eeuw werd hier een dusdanig uitputtend conflict tegen uitgevochten dat beide rijken vatbaar bleken voor een nieuwe dreiging: de Arabische veroveraars die verenigd waren door hun nieuwe Islamitische religie. Deze Arabieren werden voortgedreven door vaardige generaals en expansiedrang, waardoor het Byzantijnse Rijk in slechts enkele decennia het grootste deel van haar niet-Europese bezittingen verloor. Vooral het verlies van het al sinds jaar en dag als graanschuur voor het Rijk opererende Egypte was pijnlijk. Mede hierdoor werd Anatolië het nieuwe kerngebied samen met een kleine regio van Griekenland rond Constantinopel. De westelijke helft was in tussentijd ook vrijwel volledig verloren gegaan aan Slavische invasies de Balkan in. Anderzijds hadden al deze tegenslagen ook een positief gevolg voor het Rijk: voor het eerst was er een grotendeels homogene bevolking. Er was niet langer sprake van religieuze en etnische verdeeldheid: voortaan zou Byzantium voornamelijk Orthodox Christelijk en Grieks zijn.⁴⁸

De rampen waar het Byzantijnse Rijk mee te maken kreeg in de zevende en achtste eeuw hadden drastische maatregelen ten gevolg. Allereerst kwam Leo III (r. 717-741) met het Iconoclasme op de proppen, een beweging tegen het vereren van religieuze iconen. De gedachte was dat het uitbannen van deze praktijk (die door sommigen als afgoderij werd gezien) het tij zou doen keren. Een heuse beeldenstorm was het gevolg, waardoor talloze kunstwerken verloren gingen en de bevolking tot op het bot verdeeld raakte. Een nog kwalijker gevolg was dat het iconoclasme de verhoudingen met West-Europese Christenen verziekte. De Paus in Rome won zo geleidelijk meer autonomie, terwijl hij eigenlijk volgens het Byzantijnse Pentararchische systeem slechts één van de vijf patriarchen was. Desondanks wisten Leo III en zijn opvolgers van de Isaurische dynastie (717-802) wel de grenzen van het

---

⁴⁸ Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford 1997), 287-323.

Rijk te stabiliseren en een bescheiden heropleving van de rechtswetenschap mogelijk te maken. Tegelijkertijd verloor het Byzantijnse Rijk verder aan prestige in het buitenland. De opkomst van Karel de Grote (r. 768-814) betekende een duidelijke deuk in de erkenning als het Romeinse Rijk. In het jaar 800, in samenwerking met de Paus, werd Karel in Rome tot keizer van de Romeinen gekroond. Als aanleiding hiertoe claimde men dat keizerin Irene (r. 797-802) als vrouw zijnde geen legitieme keizer was.⁴⁹ Dit bracht een legitimiteitscrisis teweeg in Constantinopel, waardoor een hernieuwde zoektocht naar Romeinsheid (*Romanitas*) werd ingezet.⁵⁰

Al deze uitdagingen zouden worden aangepakt in de tijd van de Makedonische dynastie (867-1057), het tijdperk dat ook wel bekendstaat als de post-Justiniaanse hoogtijdagen van het Byzantijnse Rijk. De keizerlijke autoriteit werd versterkt, het bestuur gereorganiseerd door onder meer de macht van de adellijke families in te perken, er was stevige economische en demografische groei en het Rijk werd voor het eerst in eeuwen uitgebreid. De grenzen strekten hierbij van de Donau tot aan Kreta en van Zuid-Italië tot Syrië. Deze ‘Makedonische renaissance’ bood ook de kans voor de kunsten, literatuur en rechtswetenschap om opnieuw tot bloei te komen.⁵¹

II: Rechtsontwikkeling in Byzantium tot aan de negende eeuw

Alvorens te duiken in een chronologische vertelling loont het om enkele algemene eigenschappen van het Byzantijnse recht uit te diepen. Allereerst was er geen strikte scheiding van het seculiere en canonieke recht. Er was steeds één rechtsorde, al was er op momenten wel discussie over de precieze rolverdeling tussen de keizer en de patriarch. Verder had tot aan de twaalfde eeuw de keizerlijke wetgeving dezelfde vorm als in de tijd van Justinianus. Wetgeving met een algemeen karakter werd nog immer gepubliceerd als novellen. Deze novellen werden geïntroduceerd met een voorwoord (*prefatio*), waarin gerefereerd werd aan de positie van de keizer als de vertegenwoordiger van god op aarde die zijn volk beschermt dankzij wetgeving. Daarna volgde een uitleg van welk probleem de wet precies diende te verhelpen (*narratio*), waarna de hoofdtekst volgde (*dispositio*). Afgesloten werd met een conclusie, waarin onder meer de sancties voor overtreding te vinden waren, het precieze bereik van de wet en de wijze van publicatie. Ook had het post-Justiniaanse Byzantijnse recht een meer humanitair karakter, ingegeven door christelijke ethische principes. Zo viel het

---

⁴⁹ Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford 1997), 346-371 en 417-446.

⁵⁰ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 19.

⁵¹ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 18.

opleggen van de doodstraf uit de gunst en was er een trend op te merken waarin zwakkeren werden beschermd tegenover sterkeren.⁵²

Zoals we al hebben gezien maakte de Byzantijnse rechtswetenschap al vrij snel na de dood van Justinianus een vrije val door. De grote rechtsacademies waren tegen het einde van de 6^e eeuw gesloten, waardoor het overgebleven onderwijs niet langer theoretisch, maar vooral praktijkgericht van aard was. Het is dan ook niet verrassend dat er een trend ontstond van simplificatie en het trachten te verduidelijken van juridische subtiliteiten. De *Codex* en *Digesten* raakten in onbruik, terwijl de *Novellen* en *Instituten* wel nog veelvuldig gebruikt werden. De crises waar het zevende-eeuwse Rijk mee te maken kreeg wist deze situatie verder te verergeren. Halverwege deze eeuw kwam de productie van juridische werken geheel stil te liggen, terwijl tegelijkertijd de uniforme toepassing van het recht ten einde kwam. Constantinopel had in deze tijd immers grotendeels het contact met haar provincies verloren. Daarnaast bleek de Justiniaanse wetgeving in deze contreien ook nog eens lastig te begrijpen.⁵³

De nood voor een nieuw wetboek was dan ook hoog. In opdracht van Leo III werd een driedelige commissie opgezet met de opdracht om tot een adaptatie van het Justiniaanse recht te komen voor de dagelijkse praktijk, die een verduidelijking geeft van wat geldig recht is op een simpele en systematische manier. Het eindresultaat was de *Ecloga*, of ‘*Ecloga Legum*’ (‘selectie van wetten’), die in het jaar 741 onder de heerschappij van Leo zijn opvolger Constantijn V (r. 741-775) gepubliceerd werd. Het was een volledig Griekstalig werk bestaand uit een inleiding en een achttiental titels, waarin het huwelijks-, successie-, voogdij-, contracten- en strafrecht werd geregeld. De inleiding van dit werk verklaarde dat het werk is gebaseerd op een selectie van recht uit de *Digesten*, *Codex*, *Instituten* en *Novellen* van Justinianus, die dusdanig zijn aangepast voor het grotere menselijke goed, ingegeven door het christendom. Daarnaast lijkt er een grote invloed geweest te zijn van de post-Justiniaanse wetgeving.⁵⁴

Al met al kan dan ook gesproken worden van een werk dat zich kenmerkt door simplificatie en Griekse/Christelijke invloeden van een meer humanitair recht. Er zijn daarnaast nog een aantal kanttekeningen te plaatsen. Zo hebben de compilatoren zich niet gebaseerd op het originele CIC, maar is gebruikgemaakt van Griekse vertalingen (die soms als halfslachtig zijn te bestempelen). Verder waren in dit werk niet alle rechtsvragen

---

⁵² George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 215-217.

⁵³ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 217-219.

⁵⁴ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 23-24.

beantwoord. Er kwam dan ook al snel een handleiding in omloop (de *Appendix Ecloga*) waarin werd verwezen naar relevante passages uit het CIC om deze gaten te vullen.⁵⁵ Ook zagen een aantal belangrijke compilaties voor specifieke onderwerpen het levenslicht. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de ‘Rhodiaanse wet’, die het zeerecht regelde. Dit zou later de basis vormen voor het Middeleeuwse recht dat de Mediterrane handel beheerste.⁵⁶

III: De rechtsinitiatieven van de Makedonische Dynastie

Ten tijde van de heerschappij van de Makedonische dynastie (867-1057) kreeg de Byzantijnse rechtswetenschap nieuwe dynamiek en werd de meest creatieve periode sinds de tijd van Justinianus ingezet. Terugkeer naar het Justiniaanse recht was hierbij het uitgangspunt. Dit kwam enerzijds voort uit interesse en respect voor de klassieken, maar anderzijds werd ook de noodzaak gevoeld om de Romeinse legitimiteit van het Rijk te versterken. Het tijdperk kenmerkt zich in algemene zin door het terugdraaien van herzieningen uit de Isaurische periode, het afschaffen van het in de provincies dominant geworden gewoonterecht en het introduceren van nieuwe codificaties. Leo VI de Wijze (r. 886-912) had de intentie om tot een alomvattende codificatie te komen, een corpus, wat uit een drietal onderdelen zou bestaan. Allereerst moest er een thematische herschikking van het nog geldige Justiniaanse recht komen (de *Basilika*). Ten tweede zou het door zijn vader uitgevaardigde recht verzameld worden (onder meer de hierna te bespreken *Prochiron* en *Eisagoge*). Het laatste deel zou bestaan uit zijn eigen novellen.⁵⁷ Het tweede en derde deel van deze codificatiebeweging zullen in deze paragraaf worden besproken, waarna de Basilika aan bod zal komen in een eigen paragraaf.

Deze Makedonische codificatiebeweging werd aangevangen door de publicatie van de *Prochiron*, die ook wel bekend staat als de ‘*Procheiros Nomos*’ (wat iets betekent als ‘het recht binnen handbereik’). Dit werk werd gepubliceerd ergens in de tijd van 870-879 (hoogstwaarschijnlijk 872), toen Basileios I (r. 866-886) keizer was gezamenlijk met zijn zonen Leo VI de Wijze en Constantijn.⁵⁸ De inleiding verklaart dat het noodzakelijk was om het recht te verduidelijken en een selectie van wetten te maken die noodzakelijk zijn voor de

---

⁵⁵ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 23-24.

⁵⁶ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 221.

⁵⁷ Thomas van Bochove, *To date and not to date: on the date and status of Byzantine law books* (Groningen 1996), 221.

⁵⁸ Thomas van Bochove, *To date and not to date: on the date and status of Byzantine law books* (Groningen 1996), 56. Er heerst wel discussie over de precieze datering van de *Prochiron* en *Eisagoge*. De in deze scriptie gebruikte datering is de leidende theorie, maar anderen suggereren dat mogelijk de *Prochiron* de opvolger was van de *Eisagoge*. Voor verdere uitleg zie Van Bochove.

dagelijkse praktijk. Hierbij neemt men nadrukkelijk afstand van de niet nader genoemde ‘eerdere poging’ deze doelen te bewerkstelligen, wat hoogstwaarschijnlijk een verwijzing is naar de *Ecloga*. Dit werk zou niet zozeer een selectie zijn geweest van deugdelijk klassiek recht, maar het juist hebben verworpen. De ratio van de *Prochiron* is dan ook om terug te keren naar dit oorspronkelijke Romeinse recht. Het werk bestond uit een veertigtal titels en was volledig Griekstalig. Het grootste deel van het in dit werk aanwezige recht is afkomstig uit het CIC, maar daar waar dit niet in rechtsproblemen voorzag werden nieuwe constituties toegevoegd. De functie van de *Prochiron* was tweeledig. Allereerst had het een onderwijzend karakter, omdat het de minimale hoeveelheid recht bevatte die men diende te kennen. Daarnaast was er de terugkeer naar het Romeinse recht van weleer, wat onrecht zou zijn aangedaan door de *Ecloga*.⁵⁹

De tweede codificatie van de Makedonische dynastie was de *Eisagoge*, ook wel ‘*Eisagoge tou nomou*’ (introdactie tot het recht). Deze compilatie werd gepubliceerd ergens in de periode van 879-886, toen Basileios I samen met zijn zonen Leo VI en Alexander regeerde. Hoogstwaarschijnlijk kan deze periode nog gespecificeerd worden tot ergens in de jaren 880-883.⁶⁰ Het vormde een tweede, verbeterde versie van de *Prochiron*, wat af te leiden valt uit het feit dat in de *Eisagoge* wel de gelding van de *Ecloga* officieel werd opgeschort en in de loop der jaren scholia zijn toegevoegd. Wederom is het in de inleiding waar we de ‘raison d’être’ kunnen vinden. Na een periode van wanbestuur (een verwijzing naar de Isaurische dynastie) diende er weer een legitiem, gezagsgetrouw en door god gezegend bestuur opgetuigd te worden. Dankzij terug te keren naar het Romeinse recht van Justinianus dacht men dit te kunnen bereiken. Het vormde aldus een selectie van teksten uit het Justiniaanse recht, die waren bedoeld als een heldere en beknopte introductie voor een niet nader benoemde Justiniaanse compilatie die zou bestaan uit een veertigtal boeken (maar nimmer het levenslicht zou zien). De *Eisagoge* was volledig Grieks en bestond uit een veertigtal titels met een inleiding. Ondanks dat de Isaurische keizers en hun rechtsinitiatieven stevig werden verfoeid, zou wel hun strafrecht grotendeels intact blijven. De trend van het humaniseren van strafopleggingen, ingegeven door christelijke ethiek, zette zo door.⁶¹

---

⁵⁹ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 25-29.

⁶⁰ Thomas van Bochove, *To date and not to date: on the date and status of Byzantine law books* (Groningen 1996), 28. Leo werd de keizerlijke regalia afgenomen na deze periode, dus is het onwaarschijnlijk dat zijn naam genoemd zou worden na die periode.

⁶¹ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 29-32.

De 120 novellen van Leo, waarvan er heden ten dage nog 113 resteren, vormden een set van nieuwe wetgeving die werd gepubliceerd voorafgaand aan de *Basilika*.⁶² Deze novellen kwamen veelal neer op een direct commentaar op Justiniaanse wetgeving, waarvan de uitkomst dan meestal terug viel te vinden in de *Basilika*. Er werd eerst een probleem geschetst, waarna een oplossing werd aangereikt die neerkwam op ofwel het ongeldig verklaren van de aangehaalde tekst of het uitvaardigen van een nieuwe wet (of een combinatie van beide). Leo plaatste zich met zijn novellen in een directe lijn met Justinianus, maar hij plaatste daarbij wel een kanttekening: Leo maakte niet de fout van de zesde eeuwse keizer om zijn novellen pas na de rest van de codificatie te publiceren. De behandelde onderwerpen waren breed, maar soms ook obscuur van aard. Zo focust één van de novellen zich volledig op de praktijk van bloedconsumptie.⁶³ Daarnaast was circa een derde van de novellen toegespitst op het doorvoeren van recent canoniek recht, waarvoor voormalig civiel recht van het CIC aangepast diende te worden.⁶⁴ Al met al vormden Leo zijn novellen een poging om recht te doen aan het Romeinse recht uit de klassieke tijd, maar met tegelijkertijd ook vele eigentijdse invloeden. Daarnaast werd tegenstrijdig en verouderd recht weggewerkt.⁶⁵

IV: De Basilika

De *Basilika* (afgeleid van *basileus* ‘keizer’, oftewel keizerlijke wetten) vormde het hoogtepunt van de Makedonische codificatiebeweging. Het werd gepubliceerd in het jaar 888 en bestond uit een zestigtal boeken, voorafgegaan door een inleiding.⁶⁶ Deze inleiding plaatste de compilatie in een directe lijn met de codificatie van Justinianus, waarvan de voorgeschiedenis uitvoerig wordt besproken en verheerlijkt. Het CIC zou echter niet foutloos zijn geweest. Enerzijds zou het nodeloos moeilijk zijn gemaakt om het recht te bestuderen (doordat het CIC uit een viertal delen bestond) en anderzijds is de volgorde van onderwerpen te onduidelijk. Ook was het CIC in de loop der eeuwen door velen auteurs vertaald in het Grieks, waardoor een onoverzichtelijk geheel van uittreksels was ontstaan.⁶⁷ Om die redenen werden alle bruikbare delen van het Justiniaanse recht verzameld in een zestigtal boeken, geheel vertaald naar het Grieks en onderverdeeld per onderwerp. Op deze manier kon Leo VI

---

⁶² Thomas van Bochove, *To date and not to date: on the date and status of Byzantine law books* (Groningen 1996), 35.

⁶³ Novelle 58.

⁶⁴ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 225.

⁶⁵ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 35-42.

⁶⁶ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 33. De Groninger school accepteert deze inleiding niet, maar vele andere rechtshistorici wel.

⁶⁷ Jan Lokin, *‘basilica cum scholiis’ ars aequi* (1988), 1.

de Wijze claimen dat het recht gemakkelijk werd om te bestuderen en ieder rechtsprobleem met deze compilatie bij de hand te op te lossen viel.⁶⁸

De commissie die de taak toebedeeld had gekregen om de *Basilika* te verwezenlijken ging als volgt te werk. Allereerst werd een corpus samengesteld van Justiniaans recht dat gelding had verloren door latere wetgevingsinitiatieven. Daarna werd begonnen met het in een logische volgorde plaatsen van het wel geldende recht Justiniaanse recht, de compilatie die uiteindelijk de *Basilika* zou gaan heten. Hierin werden de vier onderdelen van het CIC, de *Digesten*, *Codex*, *Instituten* en *Novellen* samengevoegd tot één geheel. Om dit mogelijk te maken werd een overzicht van titels gemaakt, een index die de volgorde en inhoud van de *Basilika* bepaalde. De nummering van de passages uit de *Digesten*, *Codex*, *Instituten* en *Novellen* werden gekoppeld aan de nieuwe nummering van de *Basilika*, waardoor de geselecteerde passages gemakkelijk op de juiste plek ingevoegd konden worden.⁶⁹

De *Basilika* vormde als eindresultaat een aan de tijd aangepaste, geharmoniseerde verzameling van het Justiniaanse recht die toegankelijk was. Niet langer was het noodzakelijk om alle onderdelen van het CIC te raadplegen, maar kon worden volstaan met één collectie. Tevens werd door het wegwerken van het niet langer geldende recht een andere hindernis omzeild. Zoals al benoemd bestond de *Basilika* uit zestig boeken (*biblia*), die onderverdeeld werden in titels (*titloi*) en hoofdstukken (*kephalaia*).⁷⁰ Er werd niet alleen een selectie gemaakt van het Justiniaanse recht, maar er zijn ook tekstuele aanpassingen op te merken. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het wegwerken van tegenstrijdigheden tussen teksten. Daarnaast werd ook recht van na de tijd van Justinianus ingevoegd. Zo is het Rhodische zeerecht verwerkt in boek 53 en lijkt het strafrecht van boek 60 te stammen uit de *Prochiron* en sommige titels zelfs uit de *Ecloga*. De verzameling kan niet worden bestempeld als een codificatie in de moderne zin van het woord, aangezien de Justiniaanse teksten door de invoering van de *Basilika* niet onmiddellijk hun rechtskracht lijken te zijn verloren.⁷¹

Op het eerste oog lijken de teksten uit het CIC vrij precies overgenomen te zijn, maar bij nadere inspectie zijn er kanttekening te plaatsen. Zo zijn de vertalingen afkomstig uit soms halfslachtig vertaalde manuscripten, waarbij met name opvalt dat technische Latijnse termen

---

⁶⁸ Jan Lokin en Thomas van Bochove, 'Compilazione – educazione – purificazione: Dalla legislazione di Giustiniano ai Basilica cum scholiis' in: J. H. A. Lokin, & B. H. Stolte (Eds.), *Introduzione al diritto bizantino: Da Giustiniano ai Basilici* (Pavia 2011), 144.

⁶⁹ Jan Lokin en Thomas van Bochove, 'Compilazione – educazione – purificazione: Dalla legislazione di Giustiniano ai Basilica cum scholiis' in: J. H. A. Lokin, & B. H. Stolte (Eds.), *Introduzione al diritto bizantino: Da Giustiniano ai Basilici* (Pavia 2011), 135-140.

⁷⁰ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 34.

⁷¹ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 224.

foutief overgenomen werden. Zo komt het veelvuldig voor dat er verschillende vertalingen in de *Basilika* aanwezig zijn voor hetzelfde begrip. Ook zijn bij het doorvoeren van eenvoudige wijzigingen in de teksten soms foutief wijzigingen aangebracht, die doorwerken bij andere fragmenten waar geen wijzigingen nodig waren geweest.⁷²

Het zou tot 1166 duren eer de *Basilika* door een novelle van keizer Manuel I Komnenos (r. 1143-1180) officieel exclusieve rechtskracht kreeg in het Byzantijnse Rijk.⁷³ Rond dit tijdperk werden ook uitgebreide *scholia* toegevoegd aan de *Basilika*, die een cruciale rol speelden bij de interpretatie van de teksten. Waarschijnlijk valt dit te danken aan de heropening van de rechtsacademie van Constantinopel in de elfde eeuw.⁷⁴ De commentaren van de zesde eeuw, de oude *scholia*, werden hier samengevoegd met de nieuwe *scholia* om één onafgebroken geheel te vormen.⁷⁵ De invloed van de *Basilika* zou daarnaast ook strekken tot ver na de levensduur van het Byzantijnse Rijk. Een uittreksel, de *Hexabiblos*, vormde het recht voor de Grieken onder het Ottomaanse juk. Ook voor het onafhankelijke Griekenland en zelfs het Servië van de negentiende eeuw zou dit werk de basis voor de verdere rechtsontwikkeling vormen. Voor Griekenland heeft het zelfs tot aan de publicatie van een moderne civiele code in 1946 geduurd eer definitief afscheid werd genomen van de *Basilika*.⁷⁶

De wetenschappelijke bestudering van de Byzantijnse *Basilika* werd in eerste instantie bemoeilijkt door de beperkte overlevering ervan. Niet alleen resteert slechts twee derde van het oorspronkelijke werk ons nog heden ten dage, maar deze overblijfselen kwamen ook nog eens in slechts kleine fragmenten terecht in heel Europa. Bovendien was over delen van de *Basilika* heengeschreven, vanwege de kostbaarheid van perkament.⁷⁷ In de eeuwen na de ondergang van het Byzantijnse Rijk zijn er meerdere heruitgaven gepubliceerd, maar deze waren niet toereikend. De vroegste publicaties, van Fabrotus in 1647 en Heimbach in 1850, waren gebrekkig vanwege de hierboven al benoemde redenen en omdat er nog altijd nieuwe

---

⁷² Jan Lokin en Thomas van Bochove, 'Compilazione – educazione – purificazione: Dalla legislazione di Giustiniano ai Basilica cum scholiis' in: J. H. A. Lokin, & B. H. Stolte (Eds.), *Introduzione al diritto bizantino: Da Giustiniano ai Basilici* (Pavia 2011), 140-142. Een voorbeeld is dat de compilatoren van de *Basilika* novelle 18 van Justinianus overnamen, waarbij hij bepaalde dat de legitieme portie bij de nalatenschap verhoogd werd van een derde naar een vierde. Men paste dit netjes aan in de relevante *Digesten* teksten, maar ook in fragmenten waar dit helemaal niks mee te maken had.

⁷³ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 33-35

⁷⁴ Thomas van Bochove, *To date and not to date: on the date and status of Byzantine law books* (Groningen 1996), 108-109.

⁷⁵ Jan Lokin, 'basilica cum scholiis' *ars aequi* (1988), 1.

⁷⁶ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 231.

⁷⁷ Jan Lokin, 'Basilica Cum Scholiis', *Ars Aequi* 37:9 (1988), 2.

handschriften werden gevonden. Het zou tot na de Tweede Wereldoorlog duren eer een nieuwe poging gewaagd zou worden, gezien het initiatief van de Unesco uiteindelijk niet van de grond kwam. Het was de Groningse hoogleraar Scheltema die de daadwerkelijke doorbraak wist te maken. Met hulp van de Holwerda en Van der Wal wist men in een zeventiental delen de gehele *Basilika*, inclusief haar *scholia*, uit te geven. Deze in 1988 gepubliceerde ‘Groninger uitgave’ is tot op de dag van vandaag de leidende academische versie van de *Basilika*.⁷⁸

---

⁷⁸ Jan Lokin, ‘Basilica Cum Scholiis’, *Ars Aequi* 37:9 (1988), 2-6.

Hoofdstuk 3: Vergelijking tussen een Digesten en Basilika fragment

I: Digesten 1.4.1

Een interessante invalshoek voor een vergelijking tussen een fragment uit de *Digesten* en de evenknie hiervan in de *Basilika* vormt het *principium* van D.1.4.1. Het is een van de weinige teksten die we tegenwoordig als constitutioneel recht zouden duiden in het CIC.⁷⁹ Het luidt als volgt:

Quod principi placuit, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperum eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.

*Wat de keizer behaagt, heeft kracht van wet, omdat namelijk het volk door de keizer-wet, die aangaande 's keizers macht is uitgevaardigd, aan hem en op hem zijn gehele gezag en opperheerschappij overdraagt.*⁸⁰

Wat we hier lezen is een machtslegitimatie van de Romeinse keizers, door de laatklassieke jurist Ulpianus, om de wetgevende bevoegdheid van de keizers te verklaren. Tevens valt deze tekst in *Instituten* 1.2.6 te vinden. Het cruciale element van dit fragment is ‘keizer-wet’, beter bekend als de *lex regia*, waarmee het volk haar gezag aan de keizer zou hebben overgedragen.⁸¹ De *lex regia* verwijst terug naar de tijd van de eerste Romeinse keizer, Augustus (r. 27 v.Chr. tot 14 n.Chr.), de tijd die ook wel bekend staat als het Principaat (27 v.Chr- 284 n.Chr.). Dit was de tijd waarin Augustus stapsgewijs het republikeinse staatsstelsel omvormde tot een autocratisch systeem. Het was in Rome echter uit den boze om openlijk als monarch te heersen, gezien de tijd van de zeven koningen (ca. 753-509 v. Chr), waardoor Augustus een façade opwierp van republikeins bestuur. Zo trachtte hij de indruk te wekken dat de republikeinse traditie werd voortgezet, zodat zijn nieuwe bestuur niet als een monarchie zou worden aangemerkt.⁸²

---

⁷⁹ D.1.3.31 en C.1.14.4 zijn andere voorbeelden. D.1.3.31 plaatst de keizer boven alle wetten en C.1.14.4 de *digna vox*.

⁸⁰ Jop Spruit, *Corpus Iuris Civilis compleet: Instituten, Digesten, Codex en Novellae; tekst en vertaling* (Amsterdam 2015), 112.

⁸¹ Daniel Lee, *Popular Sovereignty in Early Modern Constitutional thought* (Oxford 2016), 3.

⁸² Daniel Lee, *Popular Sovereignty in Early Modern Constitutional thought* (Oxford 2016), 4-6.

Ulpianus claimt, door te verwijzen naar een *lex regia*, dat op enig moment het Romeinse volk vrijwillig haar soevereiniteit aan de keizer overdroeg. Tegen de tijd van Justinianus was dit echter al een haast mythisch verhaal geworden (“An old wives tale” zoals Edward Gibbon het typeert), met verder weinig praktische waarde. Tot aan de derde eeuw lijkt er nog een formele machtsoverdracht door het ‘volk’ geweest te zijn in de vorm van de soortgelijke *lex de imperio*, maar dit gebruik lijkt in de overgang van het Principaat in het Dominaat (284-395) in vergetelheid te zijn geraakt.⁸³ De *lex regia* was vanaf toen niet meer dan een eenmalige en onomkeerbare machtsoverdracht. Het benoemen van de *lex regia* in D.1.4.1 kan dan ook niet anders gezien worden als een post-facto rationalisatie van het keizerlijke bestuur.⁸⁴ De inclusie van de *lex regia* in het CIC toont in ieder geval wel nog het belang dat werd gehecht aan machtslegitimatie die stamde vanuit het volk.⁸⁵

II: Basilika 2.6.2

Het equivalent van D1.4.1, of beter gezegd wat er nog van resteert, vinden we terug in het tweede boek, zesde titel in het tweede hoofdstuk van de *Basilika*. Dit fragment luidt als volgt:

*Quod principi placuerit, lex est, sive per epistolam a se subscriptam constituerit, sive cognoscens decreverit vel de plano interlocutus sit vel edicto praeceperit. Et haec dicuntur constitutiones. Quaedam autem ex his sunt personales et ad exemplum non trahuntur, sive ad indulgentiam, sive ad poenam alicuius emissae sint.*⁸⁶

*Wat de keizer behaagt is wet, of hij nu iets bepaalt door een ondertekende brief, of beslist terwijl hij vonnis wijst, of bespreekt vanaf de grond, of door een edict openbaar maakt. En zulke worden constituties genoemd. Sommige zijn persoonlijk en gelden niet als voorbeeld; zij verschaffen of eer of zij stellen iemands straf vast.*⁸⁷

Wat we hier terugzien is dat enkel nog de zinsnede “wat de keizer behaagt is wet”, alhoewel in iets andere bewoordingen, resteert van D.1.4.1. Hier ontbreekt echter de verantwoording

---

⁸³ Daniel Lee, *Popular Sovereignty in Early Modern Constitutional thought* (Oxford 2016), 2. Een bronzen tablet waar de machtsoverdracht door het Romeinse volk aan Vespasianus in de Pauselijke Aartsbasiliek van Sint-Jan van Lateranen wijst hierop.

⁸⁴ Anthony Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge (VS) 2015), 99-104.

⁸⁵ Brian Tamanaha, *On the Rule of Law: History, Politics, Theory* (Cambridge 2004), 12-14.

⁸⁶ Gustav E. Heimbach, *Basilica* (1843)

⁸⁷ Met dank aan mr. M. Klink.

van waarom de keizerlijke wil precies wet is, zoals in de *Digesten* wel het geval was in de vorm van de *lex regia*. De verdere tekst in de *Basilika* is een uitleg van op welke manieren de keizer zijn wil kan uiten, wat vrijwel woord voor woord de inhoud van D.1.4.1.1 is. Een opvallend gemis, gezien de compilatoren van Basileios I en Leo VI ongetwijfeld het Justiniaanse origineel hebben ingezien. Wat kan een mogelijke verklaring voor het weglaten van de verwijzing naar de *lex regia* zijn? Een diepere duik in de Laat-Romeinse en Byzantijnse keizerlijke machtslegitimatie zou het antwoord kunnen bieden.

III: Verklaringen voor de aanpassing

Zoals we gezien hebben baseerden de eerste keizers van het Principaat hun machtstoebedeling op republikeinse tradities in de vorm van onder meer de *lex regia*. In de tijd van het Dominaat kwam hier echter een andere cruciale vorm van machtslegitimatie bij: de goddelijke. De oorzaak hiervan lag in de crisis van de derde eeuw. Tijdens deze tijd wisselden keizers zich in een uiterst rap tempo, waardoor tal van generaals zich tot keizer lieten verheffen. Dit gebeurde vaak buiten Rome, waardoor ook een systematische legitimeitscrisis ontstond. Een nieuwe uitweg voor dit probleem was de associatie opzoeken met het goddelijke, wat keizer Arelianus (r. 270-275) op illustere wijze deed. Hij vereenzelfdigde zichzelf met *Sol Invictus*, de zonnegod. Diocletianus (r. 284-305) volgde in zijn voetstappen door zich te associëren met Romeinse goden en zo initieel ook Constantijn (r. 306-337), die uiteindelijk de overstap maakte naar de claim dat hij zijn macht te danken had aan de christelijke God.⁸⁸

De trend was hiermee gezet en voortaan zouden Romeinse (en later Byzantijnse) keizers hun macht legitimeren als door God toebedeeld. Er ontstond zo een ‘tweesporenbenadering’, waarbij enerzijds de keizer zijn macht aan het volk te danken heeft en anderzijds aan God.⁸⁹ Justinianus is hiervan een uitgelezen voorbeeld gezien beide vormen terugkomen in zijn *Corpus Iuris Civilis*. We zijn inmiddels al bekend met de *lex regia* zoals benoemd in de *Digesten* en *Instituten*, maar in de *Novellen* vinden we een goddelijke machtslegitimatie. In *Novellen* 81 en 86 zien we in het voorwoord deze implicatie terugkomen 81: “We constantly reflect upon what can contribute to the welfare and the adornment of the government which God has confided to Us.” en 86: “God having placed Us over the Empire of the Romans...”. Dit was een trend die zich enkel verder zou voortzetten in de eeuwen na Justinianus, zoals bijvoorbeeld in de inleiding van de *Eisagoge*.⁹⁰

---

⁸⁸ Anthony Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge (VS) 2015), 175-178.

⁸⁹ Anthony Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge (VS) 2015), 179.

⁹⁰ Zachary Chitwood, *Byzantine legal culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge 2017), 29-31.

Niet alleen teksten, maar ook Byzantijnse gebruiken namen naargelang de tijd verstreek meer afstand van wat ooit Romeinse keizerlijke tradities waren. De traditionele machtsinstelling van (Oost-) Romeinse keizers vond plaats door middel van acclamatie door de Senaat, het leger en het volk in het Hippodroom van Constantinopel, de immense paardenrenbaan. Deze traditie werd in de Byzantijnse tijd geleidelijk aan vervangen door allereerst een kroning door de patriarch (vanaf Leo I in 457) en later een verandering van locatie naar de Hagia Sophia (Justinus II in 565). Dit toont een duidelijke tendens naar het christelijk maken van de keizerlijke machtslegitimatie.⁹¹

Daarnaast zijn er ook andere aanwijzingen voor het afbrokkelen van de republikeinse machtsfaçade in het Byzantijnse Rijk. Vanaf de achtste eeuw kwam het gebruik van het *porhyrogennetus*, ‘geboren in het purper’, zijn als vorm van keizerlijke legitimatie op. De kinderen die geboren waren tijdens de heerschappij van hun ouders (in de purperen kamer van het keizerlijke paleis, waar zij ook nog eens in purperen kledij werden gewikkeld) kregen deze nieuwe titel toebedeeld, die hen geacht werd te helpen bij het opeisen van de troon van hun voorganger. Met deze eretitel zien we een duidelijk voorbeeld van hoe de focus was verlegd naar dynastieke opvolging van de keizertitel. Erfopvolging was de norm en niet langer geveinsde republikeinse principes.⁹²

Ook moet niet uit het oog verloren worden hoe ver het Byzantijnse Rijk verwijderd was van het Augustijnse regime ten tijde van het uitbrengen van de Basilika in het jaar 888. De negen eeuwen die voorbij waren gegaan zijn zelfs een grotere tijdspannen dan hoever men in de tijd van Augustus af stond van de tijd van de zeven koningen. Het is dan ook wellicht niet verwonderlijk zijn dat men in het Byzantium van de negende eeuw niet langer de noodzaak zag om de overgang van het republikeinse systeem naar het keizerlijke te verantwoorden. Zulk een herziening van het CIC zou tevens goed passen bij de opdracht die de compilatoren van de *Basilika* mee hadden gekregen: het wegwerken van tegenstrijdigheden, het niet langer geldende recht en het eigentijds maken van het Justiniaanse recht.⁹³

Al met al zijn er in dit hoofdstuk een aantal mogelijke verklaringen voor het weglaten van de keizerlijke machtslegitimatie door de *lex regia* in de *Basilika* aan bod gekomen. Sedert de crisis van de derde eeuw ontstond er een alternatieve wijze van machtslegitimatie, waarbij de keizers claimden aangesteld te zijn door God. Deze religieuze legitimering kreeg in de loop

---

⁹¹ Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life Of A Medieval Empire* (Londen 2007), 170-184.

⁹² Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life Of A Medieval Empire* (Londen 2007), 185-190.

⁹³ George Mousourakis, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition* (New York 2015), 224-225.

der eeuwen de overhand, getuige bijvoorbeeld het vervangen van seculiere tradities door religieuze (kroning door de patriarch in de Hagia Sophia), en lijkt tegen de tijd van de *Basilika* helemaal dominant te zijn geworden. Ook moet niet vergeten worden dat het Byzantijnse Rijk openlijk overstapte naar dynastieke opvolging van de keizertitel, zoals bevestigd door de waarde die werd gehecht aan de titel *porhyrogennetus*. Tot slot moet niet vergeten worden hoe ver het negende eeuwse Byzantijnse rijk verwijderd was van de eerste keizers.

Conclusie

In het voorgaande is allereerst het Justiniaanse *Corpus Iuris Civilis* aan bod gekomen, een codificatie van (klassieke) Romeinse constituties en juristenrecht. Bestaande uit de *Digesten*, *Codex*, *Instituten en Novellen* leverde het een invloedrijk werk op, dat zijn samenstellers lang zou overleven. Het was echter niet foutloos, waardoor de toepassing in het eigen Rijk niet als een doorslaand succes bestempeld kan worden. In het tweede hoofdstuk is nader op de verdere ontwikkeling van het CIC in het Byzantijnse Rijk ingegaan. Dankzij taalverschillen, de moeilijkheidsfactor van de teksten, het ineensstorten van Byzantijns bestuur en de meer Christelijke en Griekse waarden van Byzantium werd het CIC in de loop der eeuwen moeilijk doorgrondelijk. In de achtste eeuw werd hiervoor de *Ecloga* als oplossing geïntroduceerd, maar het zou tot de negende eeuw duren eer de Makedonische dynastie recht zou kunnen doen aan het project van Justinianus. Door het introduceren van de *Prochiron*, *Eisagoge*, novellen van Leo VI en met name de *Basilika*, de heruitgave van het CIC, werd het klassieke Romeinse recht weer in ere hersteld. Bestaand uit een zestigtal boeken werden alle vier de componenten van het Justiniaanse recht samengevoegd, vertaald in het Grieks en overzichtelijk per onderwerp gebundeld. Hierdoor konden de Byzantijnse juristen gemakkelijker hun werk verrichten en het Romeinse recht een nieuwe bloeiperiode beleven in de eeuwen die zouden volgen.

De vraag resteerde dan echter nog in hoeverre de keizerlijke machtslegitimatie van de *Basilika* afweek van het CIC, waarvoor in deze scriptie een case study is verricht over de overzetting van een fragment uit de *Digesten* naar de *Basilika*. Vanzelfsprekend kan de vergelijking van één tekst nooit indicatief zijn voor het grotere geheel, maar het biedt wel een interessante inkijk naar de veranderde staatsstructuur en eigenschappen van het Byzantijnse rijk van de negende eeuw. Gekeken is naar D.1.4.1, het *principium*, wat in de *Basilika* is verwerkt in B.2.6.2. In het origineel wordt de wetgevende bevoegdheid van de keizer ingekleed door een verwijzing te maken naar de *lex regia*, het haast mythische idee dat het Romeinse volk in de tijd van Augustus haar gehele gezag en opperheerschappij heeft overgedragen aan de keizer. In de *Basilika* resteert enkel nog een deel van de tekst, waarin is aangegeven dat wat de keizer behaagt kracht van wet heeft. Hier ontbreekt echter de machtslegitimatie door de *lex regia*.

Als verklaring voor het schrappen van dit onderdeel van de tekst zijn een aantal argumenten voorgedragen. Allereerst kreeg de religieuze legitimering van de keizerlijke

macht de overhand, waarvan het vervangen van seculiere door religieuze kroningstradities een indicatie vormt. Ten tweede werd dynastieke troonopvolging van de keizertitel van almaar groter belang. De titel ‘geboren in het purper’ is hier een goed voorbeeld van. Ten derde kan nog opgemerkt worden dat er haast een millennium aan tijd zat tussen de tijd van Augustus en de Makedonische dynastie, waardoor het rechtvaardigen van de overgang van het republikeinse naar het keizerlijke systeem wellicht niet langer noodzakelijk werd geacht.

Toekomstig onderzoek met betrekking tot de *Basilika* kan vele richtingen uit. Niet alleen kunnen er verdere vergelijkingen worden gemaakt met het CIC, maar ook met de West-Europese heruitgaven van de Middeleeuwen. Tevens zijn er tal van *scholia* aanwezig, die afgezet kunnen worden tegen Westerse glossen en commentaren.

Bibliografie

Secundaire literatuur

- Bochove, T.E. van, *Codificatie in Byzantium? Enige opmerkingen over de betekenis van de Novellen van keizer Leo de Wijze*, *GROM*, XII (1995).
- Bochove, T.E. van, *To date and not to date: on the date and status of Byzantine law books* (Groningen, 1996).
- Chitwood, Z., *Byzantine Legal Culture and Roman Legal Tradition* (Cambridge, 2017).
- Codoner, J.S., ‘The corpus of Leo’s novels: Some suggestions concerning their date and promulgation’, *University of Valladolid* (2009).
- Fogen, M., ‘Legislation und Kodifikation des Kaisers Leon VI’, *Subseciva Groningana*, III (1989) 23-35.
- Herrin, J., *Byzantium: The Surprising Life Of A Medieval Empire* (Londen, 2007).
- Herzog, T., *A Short History of European Law* (Cambridge, 2018).
- Humphreys, M., *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era, c. 680–850*. (Oxford, 2015).
- Jeffreys, E., Haldon, J.F., en Cormack, R., *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford, 2008).
- Jong, de, H., Byzantijns recht: louter amusabel tijdverdrijf?, *Ars Acqui*
- Jong, de, H., ‘Using the Basilica’, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (133) 2016, afl. 1, p. 286-321.
- Kaldellis, A., *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge, 2015).
- Lee, D., *Popular Sovereignty in Early Modern Constitutional thought* (Oxford, 2016).
- Lesaffer, R., *European Legal History: A Cultural and Political Perspective* (Cambridge, 2009).
- Levy, E., *West Roman Vulgar Law* (Cambridge, 1951).
- Liebregts, P., ‘De mythe van Byzantium’, *Leidschrift*, 14:1 (1998) 103-126.
- Lokin, J.H.A., ‘Basilica Cum Scholiis’, *Ars Aequi* 37:9 (1988).

- Lokin, J.H.A. & Stolte, B.H. (Eds.), *Introduzione al diritto bizantino: Da Giustiniano ai Basilici* (Pavia, 2011).
- Macrides, R.J., 'Killing, Asylum, and the Law in Byzantium' *Speculum* 63:3 (1988), 509-538.
- Mousourakis, G., *Roman law and the origins of the civil law tradition* (New York, 2015).
- Radding, C., *The Corpus iuris civilis in the Middle Ages: manuscripts and transmission from the sixth century to the juristic revival* (Boston, 2007).
- Shepard, J., *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (Cambridge, 2008).
- Spruit, J., *Cunabula iuris* (Deventer, 2003).
- Stein, P., *Roman Law in European Society* (Cambridge, 1999).
- Stolte, B., 'Byzantine Law: The Law of the New Rome', in *The Oxford Handbook of European Legal History*, eds. Heikki Pihlajamäki, Markus D. Dubber, & Mark Godfrey. (Oxford, 2018) 229–248.
- Tamanaha, B.Z., *On the Rule of Law: History, Politics, Theory* (Cambridge, 2004).
- Treadgold, W., *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford, 1997).
- Troianos, S., *Die Quellen des Byzantinischen Rechts* (De Gruyter, 2017).
- Wajenberg, A., 'Classification of Roman Law: Problems and A Suggested Classification Scheme', *Law Library Journal*, 74 (1980) 632-641.
- Weickhardt, G., 'Early Russian Law and Byzantine Law', *Russian History*, 32:1 (2005) 1-22.
- Wickham, C., *Medieval Europe* (Yale, 2016).

Primaire bronnen

- Het *Corpus Iuris Civilis* (Nederlandse vertaling Jop Spruit)
- De Basilika (Groninger editie en Latijnse vertaling Heimbach)